

Miljøhandlingsprogram 2005 – 2008



Indhold

3	Forord
4	1. Kapitel – Indledning
5	2. Kapitel – Temaer
6	1. Miljø og sundhed
7	1.1 Kemikalier
8	1.2 Luftkvalitet
9	1.3 Folkesundhed og naturoplevelse
9	1.4 Strategi for nordisk miljøindsats i arktis
10	2. Havet
11	2.1 Miljøfarlige stoffer
11	2.2 Eutrofiering
12	2.3 Økosystembaseret forvaltning
13	2.4 Klimaændringernes påvirkning af havmiljøet
14	3. Natur, kulturmiljø og friluftsliv
15	3.1 Landskab og kulturmiljø
15	3.2 Biologisk mangfoldighed
16	3.3 Friluftsliv og allemandsret
17	3.4 Genetiske ressourcer
17	3.5 Genmodificerede organismer (GMO'er)
17	3.6 Klimaændringernes påvirkning af natur og kulturmiljø
18	4. Bæredygtigt forbrug og produktion
19	4.1 Renere produkter og affald
20	4.2 Grønne markeder og offentlige indkøb
21	4.3 Miljøøkonomi
21	4.4 Reducering af udslip af klimagasser
23	3. Kapitel – Formidling
24	4. Kapitel – Implementering af miljøhandlingsprogrammet
26	Anvendte forkortelser



Nordisk samarbejde fører til resultater

De nordiske miljøministres samarbejde bygger på fireårige miljøhandlingsprogrammer.

Denne brochure indeholder det nordiske miljøhandlingsprogram 2005-2008, der danner rammen om de nordiske landes miljøsamarbejde både inden for Norden og i forhold til nærområderne, Arktis, EU og øvrige internationale fora. I programmet lægges der øget vægt på sektorintegration og samarbejde på tværs mellem de forskellige arbejdsgrupper på miljøområdet.

Miljøhandlingsprogrammet fokuserer på fire hovedtemaer; miljø og sundhed, havet, natur, kulturmiljø og friluftsliv og bæredygtig produktion og forbrug. Tanken bag disse hovedtemaer er at miljøspørgsmål ikke bør ansues isoleret men som en del af en større helhed. For eksempel ansues farlige stoffer både ud fra hvordan de påvirker folks helbred men også hvordan de påvirker naturen.

Der lægges vægt på beskyttelse af det marine miljø, et område hvor Norden har været førende internationalt igennem tiderne, og som blev prioriteret højt i det islandske formandskabsprogram i Nordisk Ministerråd 2004.

Miljøhandlingsprogrammet er ledetråden for samarbejdet i de kommende fire år og lægger op til resultater, som sikrer Nordens position som foregangsregion på miljøområdet.

På vegne af Nordisk Ministerråd, miljøministrene

Sigríður Anna Þórðardóttir

1. Kapitel – Indledning

I de nordiske lande er der en lang tradition for at arbejde sammen om natur- og miljøspørgsmål, og Norden har i årevis været en foregangsregion på området. Det ønsker vi fortsat at være. De mange gode resultater, vi har opnået i kraft af det nordiske samarbejde, bygger på de nordiske landes fællestræk og værdier og fælles opfattelse af og prioriteringer på miljøområdet. På trods af den nordiske regions størrelse i forhold til det internationale samfund, er vi overbevidst om, at vi med samarbejdet kan være med til at sætte den internationale dagsorden på miljøområdet.

“Nordisk nytte” er et bærende princip i det nordiske samarbejde. Det indebærer, at vi ved samarbejde øger de nordiske landes samhørighed, kompetence og konkurrencekraft samt opnår en bedre udnyttelse af fælles ressourcer. Inden for det nordiske samarbejde må vi hele tiden prioritere således, at vi fokuserer på de områder, hvor vi kan forvente at opnå de bedste resultater. Miljøhandlingsprogrammet 2005-2008 er det overordnede, strategiske styringsinstrument for miljøsamarbejdet, som er vedtaget af de nordiske miljøministre. Programmet dækker samarbejdet inden for Norden og i forhold til EU, øvrige internationale områder og organisationer samt nærområderne og Arktis. Norden spiller en vigtig rolle for afprøvning af nye idéer og forslag, som efterfølgende kan bruges i international sammenhæng og i forhold til Nordens nærområder.

Miljøudfordringer har altid været et internationalt anliggende, og det er det nordiske miljøsamarbejde derfor også. Verden omkring de nordiske lande

er under stadig forandring. Globalt set påvirkes det nordiske samarbejde især af deklARATIONEN fra topmødet i Johannesburg om bæredygtig udvikling. De nordiske lande vil medvirke til at forstærke de globale konventioner og institutioner, som behandler miljø og bæredygtig udvikling, i særlig grad UNEP.

Udvidelsen af EU var en historisk begivenhed, som vil påvirke de nordiske landes samarbejde på miljøområdet de kommende år. Ikke mindst vil det betyde nye muligheder og udfordringer i det arbejde, som er rettet mod EU og andet internationalt samarbejde. De nordiske lande har været drivkraft i miljøarbejdet i EU og har bl.a. haft betydelig indflydelse på udviklingen af EU's miljølovgivning og EU's strategi for bæredygtig udvikling samt styrkelsen af sektorintegrationen. Ambitionen for de kommende år vil være at opretholde Nordens stærke indflydelse på udviklingen af EU's miljølovgivning. Gennemførelsen af EU's 6. miljøhandlingsprogram og de tematiske strategier vil i denne sammenhæng være områder, som må prioriteres højt.

En nordisk indsats, som sigter på at løse miljøproblemerne i vores nærområder, prioriteres ligeledes højt. Det gælder såvel politisk indflydelse og samarbejde i relevante internationale processer, som indflydelse gennem miljøforbedrende projekter og kapacitetsopbygning. Den nærmere konkretisering af nærområdesamarbejdet vil ske i dialog med nærområderne. EU's "Neighbourhood Policy" åbner nye dimensioner for miljøsamarbejdet med nærområderne samt for grænseoverskridende aktiviteter inklusive finansieringen heraf. De nordiske finansieringsinstitutioner NEFCO og NIB er her vigtige samarbejdspartnere. Samvirket med øvrige regionale organi-

sationer i nærområderne og det arktiske samarbejde er af central betydning og bør forstærkes.

For at koncentrere arbejdet og sikre at der i miljøhandlingsprogrammet 2005-2008 kommer indspil til de vigtigste miljøspørgsmål, har man valgt at fokusere på fire hovedtemaer. De fire temaer skal sikre sektorintegration, samarbejde mellem arbejdsgrupperne samt forståelse for, at løsningen af miljøproblemer forudsætter, at problemerne ses i et helhedsperspektiv. Det første tema omfatter miljø og sundhed med fokus på menneskets behov for og ret til at leve i rene og sunde omgivelser. Det andet tema omfatter havet, som er en meget vigtig ressource for Norden. Der lægges vægt på at anvende økosystemtilnærmelse for at sikre bæredygtig udnyttelse af havet samt biologisk mangfoldighed i det marine miljø. Det tredje tema omfatter natur, kulturmiljø og friluftsliv med biologisk mangfoldighed og adgang til naturen som prioriterede områder. Det fjerde tema omfatter bæredygtig produktion og forbrug med fokus på begrebet livscyklus og frakobling af miljøbelastning fra økonomisk vækst.

Ud over miljøhandlingsprogrammets prioriteringer vil miljøministrene træffe beslutninger om yderligere indsatsområder bl.a. i overensstemmelse med det til enhver tid gældende formandskabsprogram i Nordisk Ministerråd samt aktuelle miljøspørgsmål i Norden og/eller på den internationale agenda. Miljøhandlingsprogrammet bygger endvidere på en evaluering af det nordiske miljøhandlingsprogram 2001-2004, hvor bl.a. miljøsektorens arbejdsgrupper samt andre vigtige aktører har bidraget med værdifulde indspil. Der vil blive lagt vægt på at formidle resultater af det nordiske miljøsamarbejde, herunder

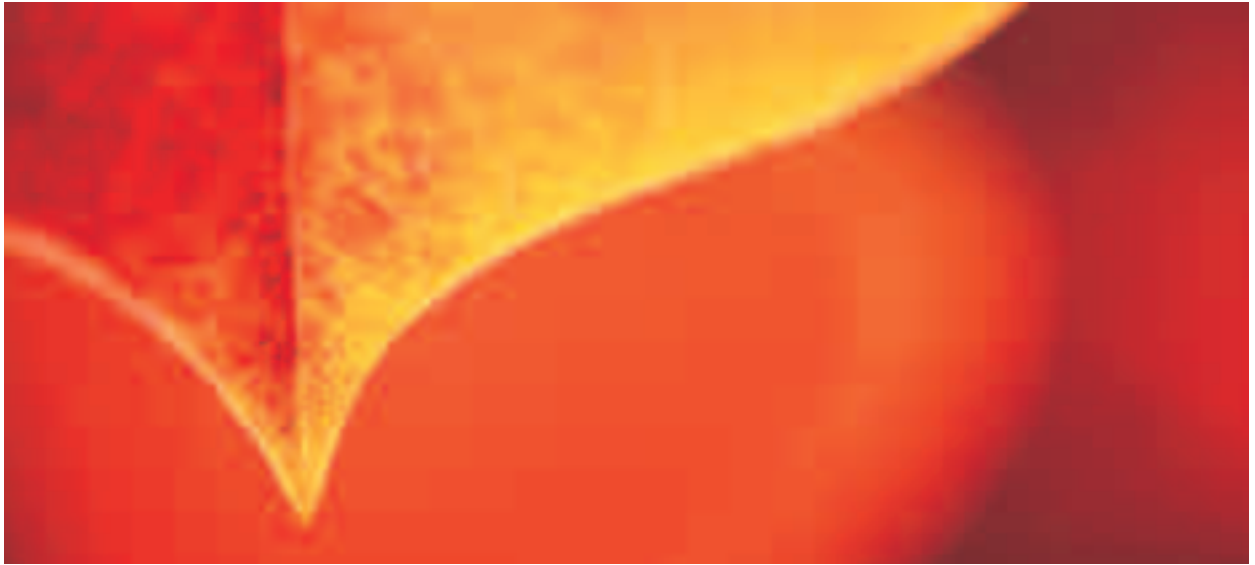
at fremme samspillet med såvel interne som eksterne aktører i tråd med Ministerrådets retningslinjer for samarbejde med NGO'er. Desuden lægges der vægt på at inkludere ligestillingspolitiske aspekter i arbejdet. Miljøhandlingsprogrammet skal endvidere medvirke til at implementere Nordisk Ministerråds strategi for bæredygtig udvikling 2005-2008 på miljøområdet.

Princippet om "nordisk nytte" dækker både nytten af det nordiske samarbejde nationalt i landene og i international sammenhæng. Et vigtigt element inden for de nordiske lande er den fælles tradition, som landene har vedrørende lovgivning og struktur i forvaltningen. Eftersom den nordiske lovgivning har mange fællestræk, er der muligheder for at opnå en betydelig "nordisk nytte" såvel ved udformning af EU-direktiver som ved at koordinere implementeringen i landene, hvor det er relevant og muligt. De nordiske netværk mellem eksperter og myndigheder er i øvrigt et godt udgangspunkt og en værdifuld ressource i landenes internationale miljøsamarbejde.

Miljøhandlingsprogrammets konkrete indsatser er beskrevet i det følgende kapitel.

2. Kapitel – Temaer

I dette kapitel beskrives de fire temaer I: Miljø og sundhed, II: Havet, III: Natur, kulturmiljø og friluftsliv samt IV: Bæredygtig produktion og forbrug i forhold til Norden, nærområderne og internationalt. De overordnede mål beskrives for hvert af de fire temaer og inden for deltemaerne beskrives arbejdsmålene i bokse. Til sidst beskrives tiltag og resultater, som leder frem til de ønskede mål.



I. Miljø og sundhed

De nordiske lande er toneangivende inden for vigtige og aktuelle områder i det nordiske og internationale miljø- og sundhedsarbejde. Miljø og sundhed indgår som vigtige elementer i det nordiske miljøsamarbejde. Det berører mange andre sektorer, såsom transport, jordbrug, industri og sociale forhold. Koordinationen mellem miljø og disse sektorer er vigtig.

På det globale niveau har de nordiske lande på kemikalieområdet igennem flere år bidraget med en aktiv indsats og gør det fortsat i forhold til arbejdet med forberedelsen af FN's (UNEP) globale kemikaliestrategi. Det samme gælder i forhold til opfølgning-

gen af Verdenstopmødet i Johannesburg herunder arbejdet med FN's komité for bæredygtig udvikling (CSD). Hertil kommer fortsat fælles opfølgning på internationale konventioner vedrørende farlige stoffer herunder POP'er.

I forhold til samarbejdet med EU spiller implementeringen af EU's kemikaliestrategi, vandrammedirektiv samt strategien om ren luft (CAFE) en vigtig rolle inden for et tæt nordisk samarbejde. Andre vigtige arbejdsfelter er implementeringen af EU's kviksølvstrategi, nitrat- og affaldsdirektiv samt EU's arbejde med partikler og EU's tematiske strategi for miljø og sundhed.

Når det gælder regionale processer har de nordiske

lande spillet en vigtig rolle i arbejdet med konventionen om langtransporteret grænseoverskridende luftforurening (LRTAP-konventionen). Dette arbejde vil også være vigtigt i fremtiden og ligeledes arbejdet med den regionale (WHO/UNECE) miljø- og sundhedsproces.

Overordnede mål

Styrke miljø- og sundhedsaspektet i det nordiske samarbejde med henblik på at opfylde menneskets behov for at leve i rene og sunde omgivelser. Udnyttelsen af naturen, landskabet og kulturmiljøerne må ske på en bæredygtig måde.

1.1 Kemikalier

Mål: At minimere risici for miljøet og menneskers sundhed i forbindelse med produktion, forbrug, håndtering og bortskaffelse af kemikalier med henblik på at nå målet om, at der ikke længere skal findes produkter på markedet eller udslip fra produktionen, som indeholder kemikalier med problematiske egenskaber for sundhed og miljø, i 2020.

Der skal arbejdes for, at den internationale kemikalielovgivning og de internationale kemikaliestrategier udformes, så den fundamentale viden om kemikaliers farlige egenskaber fremlægges for alle kemiske

emner i brug. Risici skal minimeres, og kemikaliesikkerheden skal øges. For at forhindre, at der på grund af manglende viden opstår skader på menneskers sundhed eller på miljøet, skal der skabes en bredere viden om alle kemikalier i brug. Der skal arbejdes videre med udvikling af metoder/databaser til overvågning og risikovurdering. Resultaterne af arbejdet skal bruges både i Norden og i samarbejdet med nærområderne samt som indspil til internationale forhandlinger. Forøgelsen af mængden af tilgængelig information om kemiske stoffers egenskaber og forekomst i samfundet vil være et vigtigt resultat af arbejdet.

De nordiske lande vil arbejde for, at varer og produkter gennem hele deres livscyklus risikovurderes med hensyn til kemikalier. Underbygning af kemikalielovgivningen vil ske i form af fælles indspil til bl.a. den



globale kemikaliestrategi (SAICM), EU's kemikalie-regulering (REACH), EU's og UNEP's arbejde med kviksølv samt til EU's arbejde med plantebeskyttelsesmidler og biociddirektivet. I forhold til REACH

vil der bl.a. blive lagt vægt på substitutionsprincippet. For at sikre efterlevelse af kemikalielovgivningen hos virksomheder vil man i Norden samarbejde om tilsyn og kontrolaktiviteter.

Der skal arbejdes for at reducere sundheds- og miljørisikoen ved anvendelse af pesticider i jordbruget bl.a. ved indspil i forbindelse med EU's pesticidhandlingsplan.

1.2 Luftkvalitet

Mål: Der skal arbejdes hen imod målet om, at luftens indhold af forurenende stoffer ikke overskrider niveauer, som skader miljøet og menneskers sundhed.

Der skal udarbejdes nordiske indspil til revisionen af Gøteborgprotokollen, NEC-direktivet (direktiv for nationale grænseverdier for visse atmosfæriske forureninger) og kommende EU-direktiver om partikler og jordnær ozon (CAFE). Arbejdet skal bidrage til at

skabe et bedre grundlag for at vurdere virkninger på sundhed med henblik på skærpede grænseværdier, som tager hensyn til nordiske forhold.

Der skal arbejdes for at nå udslipsmålene i protokollerne under LRTAP-konventionen samt opfylde NEC- og luftkvalitetsdirektiverne. Kommende aftaler under konventionen om langtransporteret grænseoverskridende luftforurening (LRTAP) og EU-direktiver skal bidrage til yderligere at reducere skaderne som følge af sur nedbør.

Med hensyn til partikler skal der fremskaffes mere viden om forureninger i byluft og langtransporteret luft samt om betydningen af forholdet mellem store og små partikler. Der skal udarbejdes analyser og tilvejebringes nye virkemidler til reduktion af luftforureningen med partikler (miljøzoner, biobrændsler og bildæk).

I arbejdet med luftforurening (NO_x , SO_2 , VOC og NH_3) skal der udvikles nordiske strategier som en del af en samlet europæisk strategi. Der skal også arbejdes med effektivisering i brugen af virkemidler og en mere målrettet indsats for omkostningseffektive reduktionstiltag. Dette forudsætter en bedre kvalitet af emissionsdata og pålidelige emissionsscenerier.





1.3 Folkesundhed og naturoplevelse

Mål: At sikre muligheden for at dyrke friluftsliv og opleve naturen for at forbedre og sikre folkesundheden.

Der skal arbejdes med at forbedre og sikre folkesundheden ved at dokumentere betydningen af samspillet mellem natur, kulturmiljøer, friluftsliv og sundhed. Der vil særlig blive lagt vægt på den yngre generation. Arbejdet vil omfatte analyser af sammenhænge mellem friluftsliv og folkesundhed. Endvidere vil der blive sammenstillet og formidlet aktuel viden fra hele Norden om forholdene mellem

børn og unges fysiske aktivitet, friluftsliv, motorik, indlæringssevne og sundhed. Arbejdet skal munde ud i indspil fra miljøministrene til EU's arbejde med miljø og sundhed.

Der skal arbejdes med nordiske indspil til EU's arbejde vedrørende bekæmpelse af trafikstøj samt med støjkortlægning i de største byer i Norden.

1.4 Strategi for Nordisk Miljøindsats i arktis

Mål: At udarbejde en strategi som fokuserer og prioriterer den nordiske miljøindsats i Arktis vedrørende POP'er, kviksølv og klima.

Som opfølgning på det igangværende arktiske arbejde "Nordisk handlingsplan for natur- og kultur-miljøbeskyttelse i Arktis – Grønland, Island og Svalbard" vil der blive udarbejdet en strategi for den nordiske miljøindsats i Arktis specielt vedrørende POP'er, kviksølv og klima. Strategien skal stimulere til en særlig indsats i Arktis fra Nordisk Ministerråds side. Den nordiske indsats skal koordineres med arbejdet i Arktisk Råd og Barentsrådet.

Det forventes at konsekvenserne af klimaændringerne vil være alvorlige i Arktis ikke bare for miljø og levende ressourcer, men også for sundhed, bygninger, veje og anden infrastruktur. De nordiske lande vil i den forbindelse se nærmere på klimaforandringernes konsekvenser i Arktis. Resultaterne fra Arctic Climate Impact Assessment (ACIA) bør blive et vigtigt grundlag for det videre arbejde.

II. Havet

Havet er en vigtig ressource for Norden. Det er derfor vigtigt at bevare og om muligt reetablere økosystemernes struktur, funktion, mangfoldighed, produktivitet og naturlige renhed. Det er vigtigt at man i nordisk sammenhæng etablerer en bevarende og bæredygtig forvaltning af levende ressourcer samt minimerer risikoen for tab af havets biodiversitet. Endvidere vil man arbejde for at minimere risikoen for indførelse af fremmede organismer ikke mindst af hensyn til havets økosystemer, fiskeri- og havbrugsnæringerne. Der skal arbejdes aktivt for at standse tilførslen af miljøfarlige stoffer og for at begrænse miljøpåvirkningerne fra søfarten. I områder med eutrofieringsproblemer er der behov for indsats for at reducere belastningen af næringsstoffer. Norden vil styrke den tilgængelige viden om klima-

ændringers betydning for havmiljøet og fiskeriet. Det nordiske arbejde skal være et supplement til arbejdet i EU, HELCOM og OSPAR. Endvidere vil Norden samarbejde om implementeringen af EU's vandrammedirektiv og komme med indspil til den europæiske marine strategi.

Overordnede mål

Forstærke økosystemtilnærmelse til havmiljøforvaltningen samt sikre bæredygtig udnyttelse af økosystemernes ressourcer og opretholdelse af økosystemernes mangfoldighed, struktur, virkemåde, produktivitet og naturlige renhed.



2.1 Miljøfarlige stoffer

Mål: At bidrage til at tilførslen af farlige stoffer til de nordiske havområder reduceres inden 2020, så indholdet af farlige stoffer ikke overskrider baggrunds niveauer for naturlige stoffer, og så menneskeskabte stoffer reduceres til nær nul.

Tilførsel af farlige stoffer til de nordiske havområder skal reduceres, dels ved at bidrage til udvikling af metoder og værktøjer, dels ved at udvikle overvågningsmetoder og indikatorer. Yderligere vil der blive udarbejdet nordiske bidrag til implementering af EU's vandrammedirektiv, den europæiske marine strategi samt havkonventionerne OSPAR og HELCOM.



De nordiske lande vil arbejde aktivt for, at principbeslutningen i FN's Internationale Maritime Organisation (IMO) fra april 2004 igangsættes. Beslutningen vedrører definitionen af Østersøområdet som et særligt følsomt havområde (PSSA) med undtagelse af det russiske farvand.

I informationsarbejdet om havet og kystzonen vil der blive sat fokus på havet som et vigtigt "spisekammer" for Norden. Der vil blive udarbejdet kortlægning og risikovurdering af miljøgifte i det marine miljø. Der vil blive arbejdet med at etablere fora for metodeudvikling, sammenstilling og formidling af data samt information om kystzonen.

Der vil blive arbejdet med indspil til styrkelse af Stockholmkonventionen og POP-protokollen samt udarbejdet spredningsmodeller for tungmetaller og POP'er. Herudover vil der blive udarbejdet indspil til annekts VI til MARPOL og Antifoulingkonventionen.

2.2 Eutrofiering

Mål: At bidrage til at nødvendige tiltag er vedtaget inden 2010, så skader på marine økosystemer vil ophøre.

De nordiske lande vil arbejde med indspil til EU's vandrammedirektiv med hensyn til målsætninger for god, økologisk tilstand af ferskvand og de kystnære farvande.

Betydningen af biotilgængeligheden af organisk kvælstof (nitrogen) vil blive vurderet. Man vil arbejde for at fastlægge kritiske belastningsniveauer for Nordens kystnære havområder i forbindelse med næringsstoffer, især med hensyn til kvælstof og fosfor. Viden om referenceforhold og klassifikations-systemer vil blive opsamlet, og modeller vedrørende kobling mellem kilder, tilførselsberegninger og tilstandsmålinger i recipienterne vil blive udviklet.

2.3 Økosystembaseret forvaltning

Mål: At styrke et bæredygtigt fiskeri og havbrug samt sikre beskyttelse af truede og sårbare arter og naturtyper. Beskytte et repræsentativt udvalg af forskellige marine naturtyper og hindre introduktion og spredning af skadelige og fremmede arter. Dette skal ske gennem en økosystembaseret forvaltning af havmiljøet og kystzonen, med henblik på at standse tabet af biologisk mangfoldighed inden 2010.

Der skal arbejdes for at opnå en bæredygtig udnyttelse af havet og dets ressourcer gennem en økosystembaseret forvaltning. Økosystemernes mangfoldighed, struktur, funktion og produktivitet



skal bevares. Der hvor økosystemet har lidt skade, skal det genoprettes. Kompetencen om økosystemtilnærmelse til havmiljø- og vandforvaltning skal styrkes. Fællesnordiske interesser i forhold til udvikling og implementering af regionale og internationale aftaler på området skal synliggøres og varetages blandt andet gennem fælles indspil og koordinering. Der skal lægges vægt på øget bæredygtighed i fiskeriet og akvakulturen. Herunder skal der fokuseres på overfiskning, uønsket bifangst samt skader på havbunden. Endvidere skal der tages initiativer til at reducere omfanget af udslip af opdrætsfisk og fokuseres på eventuel regional forurening som følge af akvakultur.

Udsætning af fremmede og genmodificerede marine organismer i det marine miljø skal modvirkes og tiltag for at begrænse og forhindre udbredelse af fremmede marine organismer vil blive vurderet. Der vil blive arbejdet med at ratificere FN's Ballastvandskonvention.

Der skal i nordisk regi arbejdes med kortlægning, klassificering, kundskabsopbygning og beskyttelse

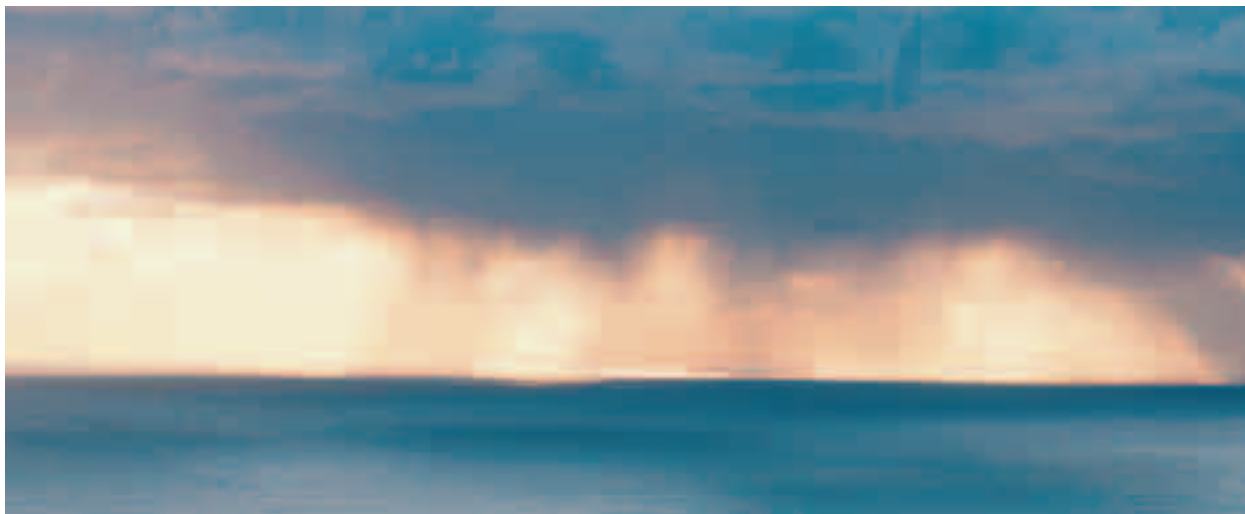
af marine naturtyper herunder koldtvandskoraller. Endvidere skal der udarbejdes nordiske indspil til implementering af OSPAR-rekommandationen. Videre er det aktuelt at fokusere på udvikling af nationale, regionale og internationale tiltag for at minimere risikoen for tab af marin biologisk mangfoldighed, herunder også beskyttelse af truede arter og habitater.

2.4 Klimaændringernes påvirkning af havmiljøet

Mål: At få forøget viden om konsekvenser af klimaændringer på havmiljøet, herunder påvirkning af havstrømme, økosystemer samt konsekven-

serne for fiskeri og akvakultur i Norden i forhold til forureningsbelastning, biologisk mangfoldighed og risiko for introduktion af fremmede og skadelige organismer.

Der vil blive arbejdet med de biologiske konsekvenser af klimaændringer i havet. Endvidere vil der blive udarbejdet scenarier for den forventede udvikling samt aktuelle forebyggende tiltag for at reducere mulige skadevirkninger. Der henvises til 3.6 og 4.4.





III. Natur, kulturmiljø og friluftsliv

I de nordiske lande findes der en høj bevidsthed om værdierne i biologisk mangfoldighed og kulturmiljøer. Det nordiske miljøsam arbejde har sine rødder i arbejdet med natur, biologisk mangfoldighed og friluftsliv. Der vil fortsat blive fokuseret på bevarelse af mangfoldigheden af plante- og dyrearter samt deres levesteder som en forudsætning for bæredygtig udnyttelse af naturressourcerne i Norden og dets nærområder. De nordiske landskabers diversitet, særegenhed og rekreative anvendelse må sikres for fremtiden sammen med Nordens kulturmiljø i hele sin tidsmæssige, funktionelle og egnskarakteristiske mangfoldighed.

Det nordiske samarbejde vil komme med indspil til de vigtigste internationale aftaler på området, og der skal udarbejdes indspil til arbejdet med Biodiversitetskonventionen, Landskabskonventionen og EU's arbejde med habitat- og vandrammedirektivet.

Den nordiske natur er truet på grund af klimaændringer, og derfor vil der blive opsamlet viden om ændringerne i naturen.

Overordnede mål

De nordiske landes natur og kulturmiljøer er en rig ressource og arbejdet med at beskytte, bevare, genoprette og anvende dem skal være et forbillede for det internationale samarbejde.

3.1 Landskab og kulturmiljø

Mål: At implementere Landskabskonventionens mål om at sikre en bæredygtig udvikling af landskabet som et centralt element i Europas samlede natur- og kulturarv. Et nordisk perspektiv på integration, bevarelse og forvaltning af natur- og kulturmiljøer videreudvikles.

Der vil blive udarbejdet nordiske indspil til implementering af Landskabskonventionen, som skal beskrive og synliggøre landskabet og kulturmiljøet som en væsentlig samfundsressource. Arbejdet vil dels omfatte udvikling af metoder og indikatorer for tålegrænser og landskabsændringer, dels kompetenceudvikling i forhold til landskabsforvaltning. Gennem det praktiske arbejde i jord- og skovbrug vil man sørge for at bevare og forvalte samt udvikle landskabet, biodiversiteten, kulturmiljøet



og friluftslivet. Dette vil bl.a. ske ved at analysere skovtilplantningens indvirkning på kulturlandskabet. Arbejdet vil ske i forhold til EU's jordbrugspolitik og relevante internationale aftaler.

Endvidere vil man arbejde for at udvikle en fælles holdning til Europarådets og UNESCO's arbejde med kulturel mangfoldighed og bæredygtig udvikling.

Der vil blive arbejdet med at påvise, hvordan kulturmiljøerne indgår som vigtige ressourcer og centrale forudsætninger i den moderne samfundsudvikling. På baggrund af gennemførelsen af de nordiske miljøministres handlingsplan for kulturmiljøet i landskabet vil den nordiske satsning vedrørende beskyttelse og brug af kulturmiljøer omfatte såvel enkeltmonumenter som landskabstræk.

3.2 Biologisk mangfoldighed

Mål: Det nordiske samarbejde skal indrettes på en sådan måde, at den negative udvikling, når det gælder tab af arter og bestande inklusive deres levesteder, stoppes med det formål, at tabet af biologisk mangfoldighed standses senest i 2010.

Arbejdet med at standse tabet af biologisk mangfoldighed senest i år 2010 vil have høj prioritet. Det vil bl.a. ske ved at udarbejde indspil til igangværende arbejde under konventioner og aftaler om biologisk mangfoldighed. Indsatsen omfatter udvikling af fælles databaser og handlingsplaner, eksempler på naturgenopretning samt udvikling af indikatorer, som viser opfyldelsen af 2010-målet. Indsatsen koordineres med bl.a. Biodiversitetskonventionens (CBD) arbejde med økosystemer og EU's direktiver om natur- og vandforvaltning.

Arbejdet med at kortlægge status for udvalgte arter, artsgrupper og biotoper og arbejdet med evaluering af udviklingsforløb og tendenser vil være vigtigt for at kunne beskrive, hvordan 2010-målet nås. Med særlig vægt på karakteristiske nordiske naturtyper og arter vil der blive arbejdet for at etablere et nordisk forum for erfaringsudveksling specielt vedrørende udvikling af egnede indikatorer og overvågningsmetoder af særlige nordiske eksempler på beskyttelseskrævende arter og naturtyper.

I arbejdet vil der indgå vurderinger af betydningen af de forskellige faktorer, der påvirker den biologiske mangfoldighed både på arts-, bestands- og økosystemniveau, f.eks. gennem eutrofiering og anden forurening, fysiske indgreb i levesteder, direkte fangst, jagt og fiskeri samt invasive arters betydning.



Ved kampagner inddrages de folkelige organisationer og ikke mindst børn og unge i beskyttelse, pleje og genopretning af den biologiske mangfoldighed i nærmiljøet med fokus på forskellige naturtyper som enge, søer, kyster og skove.

Der skal arbejdes med implementeringen af EU's vandrammedirektiv, hvor en særlig nordisk opgave kan være at udvikle overvågningsmetoder og metoder til identifikation af de vandområder, som skal overvåges.

3.3 Friluftsliv og allemandsret

Mål: De nordiske lande skal fremme den frie adgang til naturen med henblik på at sikre det traditionelle nordiske friluftsliv, som bygger på "allemandsretten".

Betydningen af adgang til et rigt og varieret natur- og kulturmiljø i og nær bysamfundene er stor, hvorfor nytten af at beskytte naturområder for lokalsamfundene belyses og dokumenteres.

Der skal indsamles dokumentation om strategier og handlinger, som har vist sig at være succesrige i arbejdet med at stimulere børn og unge til friluftsliv. Heri vil indgå en sammenstilling af aktuel viden fra hele Norden om forholdene mellem børn og unges fysiske aktivitet, friluftsliv, motorik, indlæringssevne og sundhed. Målet er bl.a. at skabe alliancer på det sundhedspolitiske og det uddannelsespolitiske område.

Arbejdet med bæredygtig turisme på naturens og kulturmiljøets betingelser til gavn for den lokale udvikling skal prioriteres.

3.4 Genetiske ressourcer

Mål: De nordiske lande vil bevare og anvende de genetiske ressourcer på en bæredygtig måde samt fremme en global retfærdig fordeling af nytten af de genetiske ressourcer.

I det nordiske arbejde med genetiske ressourcer vil der blive arbejdet for at styrke implementeringen af internationale aftaler og taget skridt til at sprede information om disse aftaler. Der vil blive udarbejdet indspil til forhandlinger i Biodiversitetskonventionen (CBD), FN's fødevarer- og landbrugsorganisation (FAO) og EU vedrørende adgang til og udbyttefordeling af genetiske ressourcer. Hovedvægten ligger på opfølgning af den nordiske ministererklæring fra 2003 om adgang og rettigheder til genetiske ressourcer.

Der vil blive udarbejdet et forslag til indikatorer for genetiske ressourcer såvel i jord- og skovbrug som i den vilde natur.

3.5 Genmodificerede organismer (GMO'er)

Mål: Der skal tages hensyn til Nordens økologiske, forvaltningsmæssige og kulturelle særegenheder ved udvikling og anvendelse af regler for biosikkerhed og risikovurdering i sammenhæng med forskning og produktion i fuld skala af genetisk modificerede organismer (GMO'er).

De nordiske lande vil arbejde for at samordne de nordiske myndigheders arbejde med biosikkerhed og risikovurdering i forbindelse med tilladelser og tilsyn med forskning og produktion af genetisk modificerede organismer.

Norden vil bidrage med indspil vedrørende grænseoverskridende anvendelse af levende, modificerede organismer, GMO'er, og ved gennemførelse af Cartagena-protokollen, som f.eks. omfatter mærkning og identifikation af GMO'er.

Der vil også blive fokuseret på problemstillinger knyttet til sameksistens, hvor GMO'er og konventionelle sorter dyrkes side om side.

3.6 Klimaændringernes påvirkning af natur og kulturmiljø

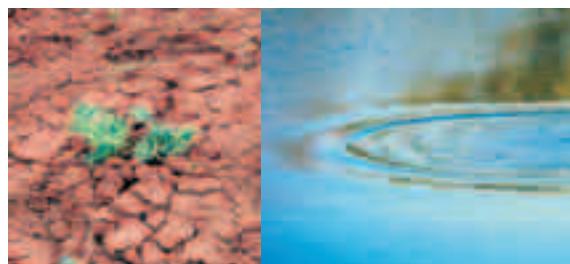
Mål: At igangsætte en skærpet indsats for oplysning om de globale klimaændringers betydning for natur- og kulturmiljø i Norden.

Det nordiske samarbejde vil prioritere en øget indsigt og indsats i forhold til vurderingen af klimaændringernes betydning for natur- og kulturmiljøer i Norden og Arktis. Sårbarhed, effekter og mulig tilpasning til klimaændringerne samt påvirkning af biodiversiteten, kulturminder og bæredygtig ressourceudnyttelse skal belyses. Udvikling af overvågningsmetoder og indikatorer i samarbejde med relevante fora, der gør det muligt at følge klimaændringernes påvirkning af den biologiske mangfoldighed, vil blive prioriteret. Der henvises til 2.4 og 4.4.

IV. Bæredygtigt forbrug og produktion

Den nordiske indsats for bæredygtig produktion og forbrug er styrket såvel i nordisk regi som inden for EU og på internationalt plan. I nærømråderne fokuseres der i nordisk regi på at udvikle ressourceeffektive og rene produktioner og bæredygtigt forbrug. Varer og tjenester må gennem hele deres livscyklus ikke skade miljø og sundhed. Norden vil satse på økonomisk effektivitet, miljøteknologi samt løsninger, som støtter social innovation og nye alternative løsninger. Man vil bidrage til økonomisk udvikling, uden at man derved samtidig øger samfundets miljøbelastning og ressourceforbrug. Der vil blive arbejdet med miljømæssig tilpasning af forbrug og produktion.

På klimaområdet arbejdes der for at reducere udslip af drivhusgasser med fokus på samarbejdet omkring implementering af Klimakonventionen og Kyoto-protokollen. Ved produktion af varer og tjenester skal der gennem hele livscyklussen tages hensyn til bæredygtig anvendelse af naturressourcerne med henblik på at reducere affaldsproduktion og udslip af drivhusgasser. Endvidere skal ressourceeffektivitet, logistik og genanvendelse af materialer forbedres.



Overordnede mål

At fremme en udvikling som bygger på bæredygtig produktion og forbrug og frakobling af miljøbelastning fra økonomisk vækst.

Hertil kommer nordiske indspil til udvikling og fremme af brugen af økonomiske styringsmidler, forebyggelse af mængden af affald og udslip af klimagasser, øget genanvendelse af affald, bedre miljøkundskab i befolkningen og i virksomhederne, bedre produktinformation samt fremme af grønne markeder og bæredygtig og renere teknologi.

4.1 Renere produkter og affald

Mål: At arbejde for at forebygge og mindske produktionens og forbrugets negative påvirkning af miljøet samt bidrage til effektiv anvendelse af naturressourcerne gennem hele deres livscyklus.

Der skal arbejdes med forholdet mellem affaldsproduktion og økonomisk vækst eventuelt eksemplificeret med udvalgte affaldsstrømme. Samtidig udarbejdes der indspil til EU's arbejde med en helhedsstrategi for forebyggelse og genanvendelse af affald samt andre affaldsrelaterede EU-regler.

Der vil blive arbejdet for at reducere risici ved kemikalier i produkter og affald samt at standse brug af problematiske kemikalier i produkter. Der henvises til 1.1.

Samarbejdet mellem nordiske overvågningsmyndigheder af grænseoverskridende affaldstransporter skal videreføres.

Inden for produktudvikling skal der opbygges et nordisk netværk vedrørende livscyklus (NorLCA), som skal være et fysisk og elektronisk netværk for tværfaglig livscyklusviden og formidling, som indsamler og formidler eksempler.

Inden for miljø-, konsument- og næringsområdet vil man samarbejde om integreret produktpolitik (IPP) samt bæredygtig produktion og forbrug på internationalt og europæisk niveau med henblik på at komme med indspil til EU's IPP strategi.



I arbejdet for at ændre produktions- og forbrugsmønstre vil man styrke og udvide aktiviteter omkring Lokal Agenda 21, miljøledelse og bedste tilgængelige teknologi (BAT) i Norden og nærområderne ved at udvikle en fælles vidensbase om gode Lokal Agenda 21 idéer. Der arbejdes bl.a. med at opbygge kapacitet i nærområderne for bæredygtig produktion og

forbrug med hensyn til lokale behov. Viden om udslipsstandarder og rene og mere ressourceeffektive teknologier samt videreudvikling og information om miljøledelsessystemer er vigtige nordiske opgaver. Der arbejdes for at prioritere miljøteknologi i forhold til EU's handlingsplan for miljøteknologi (ETAP).

I arbejdet for at udvikle og synliggøre gode, nordiske eksempler på bæredygtig produktion vil miljøkundskab blive forsøgt integreret i alle sektorer og i hele produktionskæden herunder produktudvikling.

Der vil blive udarbejdet forslag til initiativer, som sikrer at brugerne, beslutningstagerne og producenterne får større miljøkompetence og adgang til miljørelateret information om varernes indhold, miljøpåvirkning og anvendelse. Resultaterne af

arbejdet for renere produktion og produkter samt begrebet livscyklus vil blive brugt i samarbejdet med nærområderne og Rusland.

Der vil blive arbejdet for at synliggøre nordiske eksempler på bæredygtig produktion samt fremme alternative produktionsformer som bl.a. økologisk landbrug, vedvarende energi og biogasproduktion i landbruget.

For at reducere affaldsmængderne i havet, vil man arbejde for at kortlægge tiltag for skibsassald, inklusive incitament for indlevering af affald i havne. Der vil blive arbejdet for at ændre holdninger samt for at gennemføre en harmonisering af det nordiske regelværk.



4.2 Grønne markeder og offentlige indkøb

Mål: At stimulere til innovation og nytænkning med sigte på at mindske samfundets totale miljøbelastning og ressourceforbrug samt fremme næringslivets konkurrencekraft, grønne markeder og beskæftigelsen.

Der vil blive arbejdet for, at den offentlige og private sektor tager miljøhensyn ved indkøb. I denne sammenhæng vil man arbejde med at sammenstille fællesnordiske kriterier og et benchmarkingsystem for grønne indkøb samt udarbejde værktøj for integrering af miljøaspekter og livscyklusperspektiver i standardisering. Der skal udarbejdes eksempler

på "Best Practice" inden for miljøteknologi, som har bidraget til økonomisk udvikling.

De nordiske lande skal fortsætte med at støtte, udvikle samt sprede information om det fællesnordiske miljømærke Svanen.

4.3 Miljøøkonomi

Mål: At skabe en økonomisk udvikling og værdiforøgelse som bygger på bæredygtig produktions- og forbrugsmønstre, hvor miljøbelastning er frakoblet økonomisk vækst.

Der vil blive vist eksempler på, hvordan man får eksterne sociale- og miljømæssige omkostninger integreret i prisen (internalisering), og hvordan det integreres i EU's arbejde på området.

For at kunne anvende virkemidlerne mere effektivt vil der blive arbejdet med at udvikle større viden om og analyser af mekanismer og sammenhænge, hvor miljøbelastning er frakoblet økonomisk vækst. Man vil arbejde for at sikre omkostningseffektivitet ved at kombinere forskellige virkemidler (økonomiske, lovgivningsmæssige og andre former for reguleringer) inden for f.eks. luftforurening, klima og vandmiljø og ved anvendelse af kvotehandel, afgifter, administrative reguleringer o.lign. Der vil blive udviklet alternative muligheder for brug af økonomiske styringsmidler inden for områder som: affald, emballage og biologisk mangfoldighed.

4.4 Reducering af udslip af klimagasser

Mål: De nordiske lande arbejder for at opfylde Klimakonventionens overordnede og langsigtede mål om at "opnå en stabilisering af koncentrationerne af drivhusgasser i atmosfæren på et niveau, som kan forhindre farlig menneskeskabt indvirkning på klimasystemet".

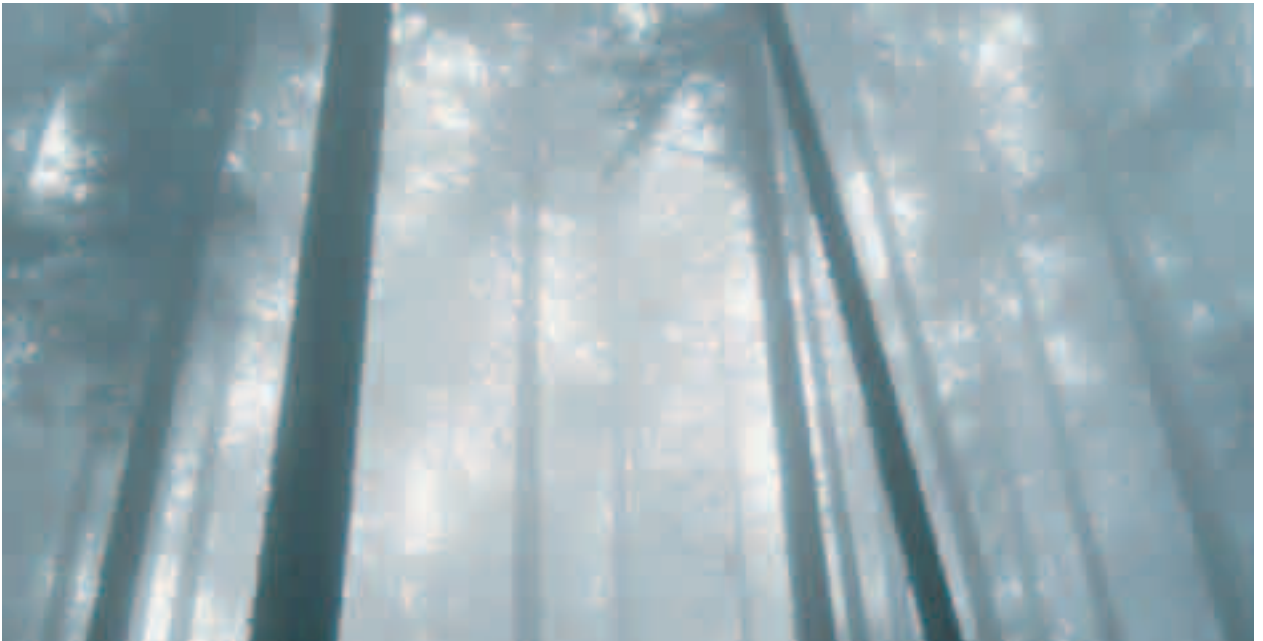
De nordiske lande vil arbejde for et mere ambitiøst, fremtidigt globalt klimaregime efter 2012. Fra nordisk side vil man stræbe efter en bred proces, hvor flest mulige lande er med.



De nordiske lande vil arbejde for at Testing Ground-samarbejdet resulterer i en vellykket implementering af Testing Ground Agreement (TGA) og en miljømæssig og økonomisk effektiv udvikling og anvendelse af Testing Ground Facility (TGF) samt at opbygge kompetence og kapacitet på klimaområdet i Østersøregionen med særligt fokus på Rusland.

De nordiske lande vil arbejde for at ligge i front med hensyn til reduktion af udledningen af drivhusgasserne inklusive de industrielle, samt at grundlaget for en reduktion styrkes. Der vil blive arbejdet for en fortsat opstramning af reguleringen af udslip af industrielle drivhusgasser. Der vil blive fokuseret på reducere udslip i forhold til transport og affald. De nordiske lande vil arbejde for en øget anvendelse af vedvarende energi, herunder opfølgning af Johannesburgtopmødet i 2002 vedrørende vedvarende energi, samt for et nordisk initiativ for bl.a. at fremme udnyttelsen af bioenergi i Norden og nærområderne.

De nordiske lande vil prioritere øget forståelse og indsats i forhold til vurderingen af sårbarhed, effekter og tilpasning i forbindelse med klimaændringer. Problemstillingen omfatter effekter af klimaændringer på både terrestriske og marine økosystemer samt socioøkonomiske og andre samfundsmæssige konsekvenser af klimaændringer. Der henvises til 2.4 og 3.6.



3. Kapitel – Formidling

Information om miljøhandlingsprogrammet og dets resultater skal formidles bredt. I 2001 vedtog man en informationsstrategi "Informationsstrategi for det nordiske miljøsamarbejde", som tager udgangspunkt i nøgleordene nytte, realisme og målgrupper. Hver gang et projekt sættes i gang, skal der spørges: Hvorfor er det interessant? Hvad er budskabet? Hvem er målgruppen? Hvordan formidler man? Se: <http://www.norden.org/miljoe/sk/Strategi.pdf>

Følgende diagram viser, hvordan man forsøger at få budskaberne i miljøhandlingsprogrammet udbredt:

- | | | |
|-------------------------------------|---|--|
| Hvorfor er det vigtigt at formidle? | → | <ul style="list-style-type: none">• Profilere• Motivere• Påvirke nordiske og internationale processer |
| Hvad vil vi sige? | → | <ul style="list-style-type: none">• Essensen af resultaterne inden for de 4 temaer• Budskaberne skal formuleres klart• Konkrete resultater |
| Hvem er målgruppen? | → | <ul style="list-style-type: none">• Ekspertter og forhandlere nationalt og internationalt• Miljøministrene• Befolkningen• Nordisk Råd• NGO'er• Regionale organisationer |
| Hvordan vil vi formidle? | → | <ul style="list-style-type: none">• Brochurer• Rapporter• Debat på NMR's hjemmeside• Pressemeddelelser• Nye formidlingsmetoder |

Det nordiske samarbejde skal synliggøres på alle niveauer. Der skal informeres, så alle målgrupper får overblik over det nordiske samarbejde og let adgang til de nordiske resultater.

Miljøhandlingsprogrammet skal formidles bredt og aktivt allerede fra begyndelsen af programperioden. Inden for de 4 temaer vil der blive udarbejdet informationsmateriale om resultaterne. Temaerne vil være i fokus under hele miljøhandlingsprogramperioden på nordiske møder i arbejdsgruppernes arbejde og i forhold til relevante internationale fora. Miljøhandlingsprogrammet for 2005-2008 vil blive evalueret, og resultaterne heraf vil blive videreformidlet.

4. Kapitel – Implementering af miljøhandlingsprogrammet

De nordiske miljøministre (MR-M) har det overordnede politiske ansvar for miljøhandlingsprogrammet. Under MR-M er der en embedsmandskomité for miljøspørgsmål (EK-M), som har ansvaret for, at miljøhandlingsprogrammet implementeres. EK-M bistås i sit arbejde af et arbejdsudvalg (AU).

MR-M har nedsat en række arbejdsgrupper og tværsektorielle grupper, som implementerer miljøhandlingsprogrammet. Programmets mål og resultater konkretiseres i årlige arbejdsprogrammer og virksomhedsberetninger. Denne organisering fremmer og forbedrer sektorkoordination herunder samarbejde på tværs af grupperne. Miljøsektoren samarbejder således med en række andre ministerråd heriblandt finans, energi, jord- og skovbrug, fiskeri, konsument, erhverv og transport.

Nordisk Ministerråds sekretariat varetager såvel internt som eksternt virksomheden inden for miljøsektoren. Sekretariatet sikrer koordination mellem MR-M, EK-M, AU og arbejdsgruppernes implementering af miljøhandlingsprogrammet i arbejdsprogrammer og virksomhedsberetninger samt fremmer sektorintegrationen inden for Nordisk Ministerråds sekretariat.

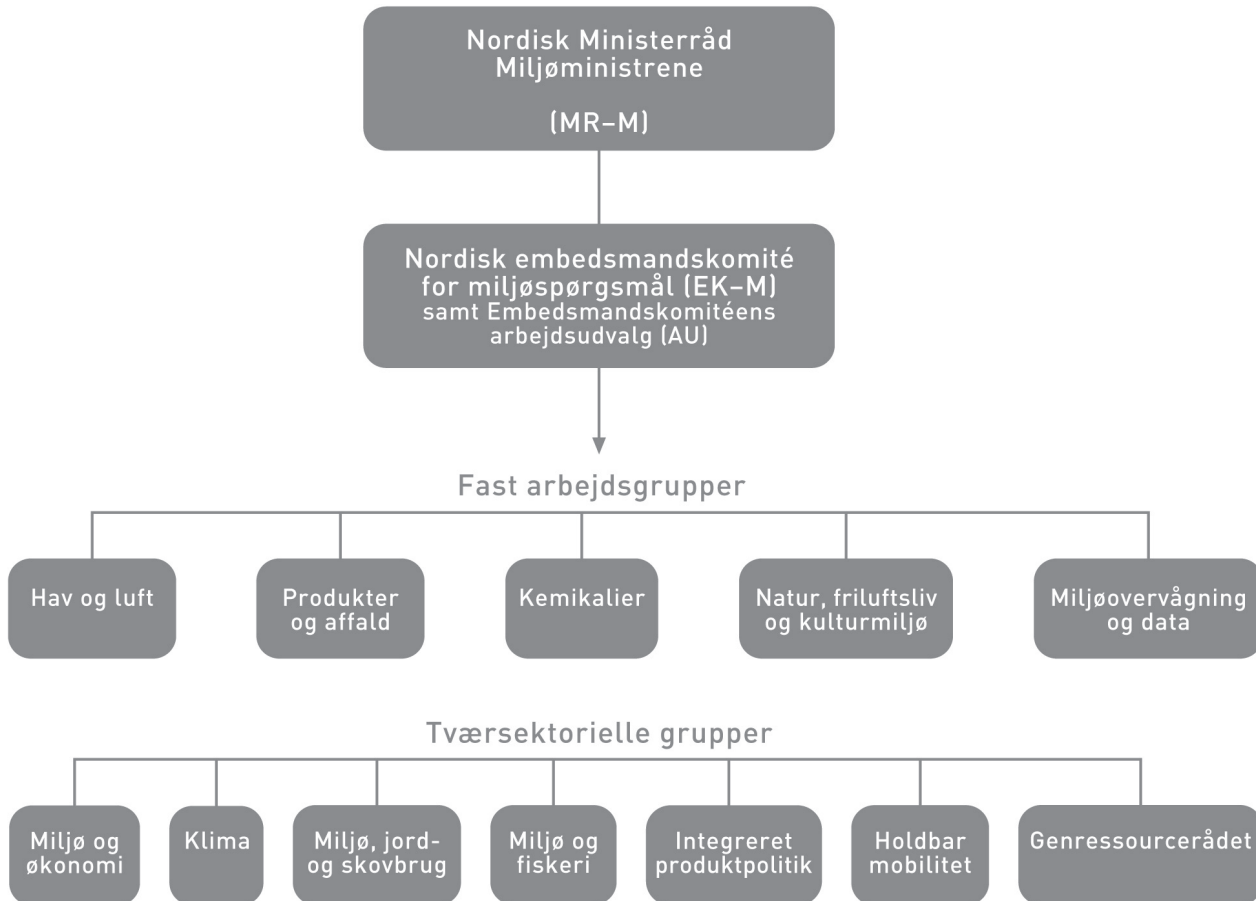
Programmet gennemføres inden for de budgetrammer, som Nordisk Ministerråd årligt fastsætter til miljøsam arbejdet, og som er grundlaget for prioriteringerne af miljøindsatsen.

Mod slutningen af virksomhedsperioden (2007-2008) gennemføres en evaluering af resultaterne og erfaringerne med gennemførelsen af miljøhandlingsprogrammet. I 2008 udarbejdes et forslag til revision af handlingsprogrammet med udgangspunkt i evalueringen.

Miljøhandlingsprogrammet 2005-2008 har været forelagt Nordisk Råd til udtalelse.

Det nordiske miljøhandlingsprogram er godkendt af de nordiske miljøministre og træder i kraft den 1. januar 2005.

Nedenstående diagram viser organiseringen af miljøsektoren
i Nordisk Ministerråd pr. 1. januar 2005:



Anvendte forkortelser

ACIA	Arctic Climate Impact Assessment (Arktisk Råd)	NIB	Nordisk Investeringsbank
AU	Nordisk Ministerråds Arbejdsudvalg for miljø	NMR	Nordisk Ministerråd
BAT	Best Available Technology (Bedste tilgængelige teknologi)	NOx	Kvælstoff
CAFE	Clean Air for Europe (EU's luftkvalitets- og udslipdirektiv)	OSPAR	Oslo Paris Konventionen
CBD	Convention on Biological Diversity (Biodiversitetskonventionen)	POP	Persistent Organic Pollutants
CSD	Commission on Sustainable Development (FN)	PSSA	Particularly Sensitive Sea Areas
ECE	Economic Commission for Europe (FN)	REACH	Registration, Evaluation and Authorisation of Chemicals (EU's forslag til ny kemikaliregulering)
EK-M	Nordisk Ministerråds Embedsmandskomité for miljøspørgsmål	SAICM	Strategic Approach to International Chemical Management (FN global kemikaliestrategi)
ETAP	Environmental Technologies Actionplan (EU's handlingsplan for miljøteknologi)	SO ₂	Svovldioxid
EU	Den Europæiske Union	TGA	Testing Ground Agreement
FN	De Forenede Nationer	TGF	Testing Ground Facility
FAO	Food and Agriculture Organisation (FN)	UNECE	United Nations Economic Commission for Europe
GMO	Genmodificerede organismer	UNEP	United Nations Environmental Programme
HELCOM	Helsingforskommissionen	UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
IMO	International Maritime Organization (FN)	VOC	Volatile Organic Compounds (flygtige organiske forbindelser)
IPP	Integreret Produkt Politik	WHO	World Health Organization
LA21	Lokal Agenda 21		
LCA	Livscyklusanalyse		
LRTAP	Convention on Long-range Transboundary Air Pollution (FN)		
MARPOL	Marine Pollution Convention		
MR-M	Nordisk Ministerråd Miljøministrene		
NEC	EU direktiv: National emission Ceilings for certain atmospheric pollutants		
NEFCO	Nordic Environment Finance Corporation		
NGO	Non-Governmental Organization		
NH ₃	Ammoniak		

Nordisk Ministerråd

blev oprettet i 1971 som samarbejdsorgan mellem de nordiske landes regeringer. Ministerrådet fremlægger forslag til Nordisk Råds sessioner, viderefører rådets rekommandationer, rapporterer til Nordisk Råd om samarbejdets resultater og leder arbejdet inden for de forskellige emneområder. Samarbejdet koordineres af samarbejdsministrene, der er udpeget af det enkelte lands regering. Ministerrådet træder sammen i forskellige sammensætninger - afhængigt af hvilke spørgsmål, der skal behandles.

Nordisk Råd

blev oprettet i 1952 som et samarbejdsorgan mellem de folkevalgte forsamlinger og regeringer i Danmark, Island, Norge og Sverige. Finland indtrådte i 1955. Færøernes, Grønlands og Ålands delegationer indgår i henholdsvis Danmarks Riges og Finlands delegationer. Rådet består af 87 medlemmer. Nordisk Råd er initiativtagende og rådgivende og har kontrollerende opgaver i det nordiske samarbejde. Nordisk Råds organer er plenarforsamlingen, præsidiet og udvalgene.

Nordisk Ministerråd

Store Strandstræde 18
DK-1255 København K
Telefon (+45) 3396 0200
Telefax (+45) 3396 0202
www.norden.org

Nordisk Råd

Store Strandstræde 18
DK-1255 København K
Telefon (+45) 3396 0400
Telefax (+45) 3311 1870
www.norden.org

Forhandlingsgruppen

Island:

Kristín L. Árnadóttir formand

Danmark:

Carl Bjørn Rasmussen

Finland:

Ann-Britt Ylinen
Magnus Nyström
Hannele Nyroos

Norge:

Jon Opem
Karen Pinholt

Sverige:

Ann Sofi Israelsson
Jeanette Krantz

Færøerne:

Rókur Tummasarson

Nordisk Ministerråd:

Tine Utzon-Frank projektkoordinator
Birgitte Wøhlk Laursen miljørådgiver
Danfríður Skarphéðinsdóttir
miljørådgiver

©Nordisk Ministerråd, København
ANP 2004:796
ISBN 92-893-1101-0
Tryk: Aka-Print A/S, Århus 2005
Grafisk: Hvíta húsið
Oplag: 2500

Trykt på miljøvenligt papir som opfylder kravene i den nordiske miljøsvanemærkeordning.
Der findes flere publikationer fra Nordisk Ministerråd og Nordisk Råd på www.norden.org/publikationer.

Fotoliste:

PhotoDisc™ Volume 44 (Side: forside, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 22, 23,24 og bagside)

Corel Stock Photo Library (Side: forside, 11, 12 og 18)

Samfoto (Side: 16)

Kristinn Ingvarsson (Side: 1)



norden

Nordisk Ministerråd

Store Strandstræde 18
DK-1255 København K
www.norden.org



541

Tryksag

312